

годах прошлого столетия. Вероятно, именно это обстоятельство генетически предопределило закономерность и быстроту освоения казахским театром «новой» для него системы оформления спектакля – декорационного искусства, и объясняет тот факт, что в реальной истории отечественного театра, обозначенные характеристики сценографии являются весьма условными, тем более, что элемент *игрового* оформления никогда полностью не сходил со сцены казахского театра, продолжая сохраняться и уже сегодня обретая значение важнейшего элемента в творчестве художников и режиссеров.

Особым предметом художественного познания следующей за *игровой* системой оформления театрального действия стала, окружающая человека сфера материального мира, охватываемая широким понятием - *среда*. Репрезентация места действия стала доминантной функцией новой системы, осуществлять которую сам актер не мог, поскольку, пользуясь терминологией М.Кагана, она была «выделена» из его исполнительского искусства. Это способствовало дальнейшей дифференциации театральных специальностей, а декорационное искусство полностью освободилось от *игрового* элемента и достигло своей типологической чистоты: театральность *игровой* сценографии, заложенная самой природой этого вида творчества, оказалась вытеснена изобразительностью. Главной задачей театрального художника стало воспроизведение конкретного, узнаваемого места действия (как правило, требовалось лишь точное следование ремарками драматурга). Однако, уже к середине прошлого столетия в системе оформления спектакля стали проявляться прин-

ципально новые качества, так или иначе интерпретируемого художником места действия. Сценография вновь становится неразделимым компонентом всего разворачивающегося на сцене действия и неразрывна с актерским исполнением, но теперь на новом, качественно отличном от синкретизма народного театра уровне сценического синтеза.

Современная сценография казахского театра синтезировала и сделала игровыми на сцене и живопись, и скульптуру, и графику, и архитектуру. Привнесенные на сцену они приобрели «игровое» качество, поскольку суть сценографии – содержится и проявляется в ее принципиально функциональном начале, как *играющей* вместе с актером и раскрывающейся в ходе и в процессе действия спектакля (в модусе «здесь-и-сейчас-бытия»). Ведь театр всегда был и останется *игрой*. Говоря словами Б. Брехта: «Все, что стоит на сцене, должно играть, а тому, что не играет, нет места на сцене» [1, с.531].

1. Брехт Б. Театр (в 5 т.) Т. 2., М.Искусство, 1965. – с. 564

Мақалада қазақтың сахна өнерінің шығу тегі мен дамуы қоғамдағы бүкіл мәдени үдеріс мәнмәтініндегі көзқарас тұрғысынан қарастырылады. Сонымен қатар, сахна безендіру өнеріндегі жаһандану процесстеріне байланысты рухани маңызды өзгерістер талқыланады. Театр кеңістігінің коммуникативтік ерекшеліктері мен түрлі аспектілеріне өнертану тұрғысынан типологиялық сараптама жасалынған.

The article is devoted to the analysis of the creative activity of sal and seri which are the native culture representatives of Kazakh music and poetry traditions. This culture phenomenon is considered as the adapted form of theatre art in nomadic environment.

Н. Қабиқызы

ҚАЗАҚЫ ТИЫМДАРДЫҢ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІНДЕГІ РӨЛІ

Тәрбиенің сыншысыда, бағалаушысыда халық. Халықтық тиым сөздер халықтың ежелден бері келе жатқан ұлттық ғұрып әдетінің бір бұтағы, бұл сөздердің көбі ешбір оқыу-тоқыусыз ақ үлкендер арқылы балаларға ақыл кеңес шектеме ретінде нәсіқатталып бүгінге жетке, үлкендер балалардың ерсі қылықтарымен әрекеттеріне тиым салып отырған. «неге» деген сұраққа «жаман» болады деп жауап берген. Әрине «жаман боладының» мәні жарамсыз

әрекеттердің бар екенін, әркім өз түсінігінше жорамалдап қортынды шығарған. Тиым сөздердің тәрбиелік құны зор болып балаларды тәртіпке, сыпайылыққа баулайды әрі белгілі мөралдық дағды қалыптастырады. Мұндай үзіліссіз ұласқан өзіндік ерекшеленген тиым сөздерінің өміршендік қуатының халық даналығының қортындылары екендігін, сондай-ақ халықымыздың ең қарапайым әрі жалпы халықтық сипат алған дәстүрлі бала тәрбиелеу

әдіс-шараларының шоктықты бір саласы екендігін талассыз танымыз.

Ұрпақ тәрбиесінде рөлі бар тиым сөздерді мыныдай бірнеше түрге бөлуге болады;

Үлкендерді құрметтеу туралы тиым сөздер,

Қазақ ырымдары реал өмірден алынған мөралдық дағыды. Ол адамдардың күнделікті тұрмыста мөралға жат қылықтарының алдын алыу, тежеу негізінде жарыққа шығып отырады. Сондай-ақ, ырымда бір түрлі өскелең қасиет бой көтеріп, адамды ізгілікке адамгершілікке жетелеп, жаман қылықтармен жағымсыз істердің алдын алады,

Қазақ ырымдары көбінесе сұрау, бұйрық, рай түрінде айтылады. Қазақ ырым еткен сөздерінің барлығында бұлай істеме, ұят болады. Бұл әдепсіздік сақ болыңыз, деген сияқты сұраулар жасырынып жатады да, адамға ой салады. Жаман істерден аулақ болуға жебейді, тұрпайы әрекеттерді жоюды талап етеді. Осы арқылы жастарды, пәле-қазаға ұшырап қалудан, ұят іс туылыудан сақтайды. Кішпейілділікке, әдептілікке, инабаттылыққа, берекеге шақырады.

Қазақта үлкеннің ризашылығын, ақ батасын алу кішілер үшін үлкен рөл ойнаған, алыс сапарға ақсарбас сойып, үлкендерден ақ бата алмай аттанбайды. Бала үлкенді құрметтеуді өз ата-анасын құрметтеуден бастап үйренеді. Ата-анасына қол жұмсамайды, тіл тигізбейді, айтқанын орындайды, албаты алаңдатбайды. Ата-анаға қол жұмсаса, тіл тигізсе, ата-ананың қарғысына қалады, ананың ақ сүті атады деп ырымдайды, «ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» дегендей сол ата көрген ұл мен шеше көрген қыз үлкендердің көңілінен шығып тәрбиелі, көрегенді бала атануға талпынады, ата-анасын ұятқа қалдырмайды.

Ұнамсыз іс-әрекет жөнінде тиым сөздер.

Халықымыз тарих дамуының ұзын-сонар көшінде адамның іс-әрекетінің ұнамды-ұнамсыздығын бейнелейтін көптеген етикалық ұғымдар қалыптастырған, іс-әрекеттің ұнамдыларына аяулы ат қойып, оны әдеп-иба өлшемі ретінде мадақтап отырса, ұнамсыз қылыққа ұнамсыз ат қойып, оны әдепсіздік ретінде шектеп, сөгіс айтып тиым салып отырған. Беталды күлме, қазақ беталды артық күлгенді жақтырмайды, «жылағанды сұрама, күлгенді сұра» деп күлкіге айырықша ден қояды. Қазақ «күлген күле жетеді, екі аяғын түре жетеді» деп біреуге күлгенді ерсі көреді.

Бетке түкірме, қазақ салтында бетке түкірмейді, біреудің бетіне түкіру, оны қара бет етіп, ар ұяттан айырғанмен тең. Тек ар ұяттан

безген, қарабет адамның бетіне ғана түкіреді. Өте жаман қылықтарды көргенде, естігенде жерге түкіреді.

Кісіге қарап есінеме, адамға қарап күлме, қарсында отырған адамға құрметсіздік, әдепсіздік саналады, сол адамның өзінен, сөзінен жалыққандықтың белгісі деп саналады.

Есікті қатты жаппа, есігіңнен құт қашады, береке шәйқалады. Өз есігіңді өзін қатты жапқаның өз босағанды аямағаның. Кісі есігін қатты жапқаның оны силамағанаң. Біреудің сенің есігіңді қатты жапқаны сені силамағаны.

Бұл тиым сөздердің барлығы күнделікті тұрмыс, тіршілігімен байланысып жатады. Ұрпақтарды жақсы тұрмыс әдетіне, іс-әрекет жүріс-тұрыста тәрбие көрген жақсы ғылыми әдетке баулайды.

Тазалықты дәріптеу туралы тиым сөздер.

Тазалықты дәріптеу туралы тиым сөздер – қазақ халықының ежелден бері келе жатқан халықтық тиым сөздерінің бір бұтағы. Оның туылу харектіріне қарай тәрбиелік сипатыда түрліше болады. Алайда, қазақ ырым еткен көптеген тазалақ тиымдарының басым көп бөлігінің тәрбиелік құны зор. Ол ұрпақтарды тәртіпке, сыпайылыққа, тазалыққа баулайды. Әрі белгіле мөралдық дағыды қалыптастырады.

Азықтық тағамдарды аялау туралы тиым сөздер.

Халықымыз асты ұлы, киелі санап, асты аялауды халықтық тиым сөздер арқылы атадан балаға жалғастырып, ұрпақтарды қаршадайынан асты аялауға, үнемшілдікке баулып отырған. «Ас адамның арқауы» деп білген халықымыз нанды аса қасиетті деп есептейді, нан басқанды құдай атады деп ырымдайды, Ас құятын ыдыстан аттама деп оны табалдырққа қоймайды, алдында тұрған астан асырып түкірме, тамаққа қарап түшкірме, астың қасиеті кетеді, тамақ ішіп отырғандар ұшынады деп жаман дағыдыға қатаң тиым салады. Үйдің ішінде тырақ алма, тырнақ тамаққа түссе жазылмайтын қады ауыруына тап қылады деп ырымдайды.

Тұзды бей-берекет шашпа, «астың иманы-тұз» деп қарайды. Тұз төгілсе, ырыс төгіледі, дәм шамданады, ас азаяды деп ырымдайды. Алыс сапарға шыққанда, сары май, тұз алып шықба. Онысы жолым сарғайып зарықтырмасын, тұздай ашты азап тартбайын дегені, асты оң қолмен алып жейді, сол қолмен жегенді ерсі көреді, оң қолмен тамақ жеу, оң қолмен амандасу, есіктен оң аяқбен кіріу осының бәрі ісім оң болсын деген ырымы.

Бала Ата-ананың болашағы, ұлыт мәдениетін жалғастырушы дәнекер, ұлыттың үміті, отанның болшағы, ұрпақтың жетелі жетерсіз болуы, сол ұлыттың тағыдырына барып саяды, сондықтан да ата-ана опалы ұрпақ, жетелі жеткіншек жетілдіру жолында өз ұрпағын өз дәстүрі бойынша жақсы тәрбиелеуге ерекше назар аударған.

Халықтық тиым сөздерінің ұрпақ тәрбиесінде өзіндік тәрбиелік құны бар болып, тиым сөздерінің мағынасын жете түсіну, ғылымдық

негізін жете тану және тиым сөздерді ұрпақ тәрбиесінде орынды қолданып, әдепті ұл, ибалы қыз, қайырымды азамат тәрбиелеп шығыуда халықтық тиым сөздердің тәрбиелік рөлі өз алдына бір төбе.

1. «Қазақ ғұрып-әдет мәдениеті» ШҰАР Шинхуа баспасы. 2009-ж.

2. «Асыл қазына» ШҰАР Халық баспасы 2006-ж. 1-басылым.

3. «Білгенге маржан» ШҰАР жастар-өрендер баспасы 2002-ж.

А. Д. Малдыбай

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӘЛІПБИ РЕФОРМАСЫ

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының 20 ғ-дың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, ақын, публицист, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы... Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол Қазақ Білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, 1924), Түркітанушылардың бүкілодақтық 1-құрылтайында (Баку, 1926) араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады [1; 72-75 бб.].

Ғалым сауатсыз халықтың болашағын ойлап, жаны күйзелді. Қазақ халқы тұтынып отырған араб алфавитінің теріс жақтарын, кемшілік тұстарын көріп, өзгеріс енгізуді қажет деп санайды. Ол туралы ойын «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» сөйлеген сөзінде айтады. А. Байтұрсынұлының ойынша, жақсы әліпбидің мынадай қасиеттері болу керек: жақсы әліпби тілге шақ болу керек; Жақсы әліпби жазуға жеңіл болуға тиіс, әліпбидің әріп суреттері қиын болса, мүшелері көп болса, жазуды ұзақтатып, уақытты көп алады; әліпбидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуы тиіс; Жақсы әліпби үйренуге де қолайлы болуы тиіс. Жақсы әліпбиге лайық бұл төрт сипатқа келмейтін әліпбидің бәрі де кемшілікті әліпби болмақ [2; 83 бб.].

А. Байтұрсынұлы қазақ балаларының өз ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсады. Жас ұрпақтың сауатын қазақша ашатын ұлттық жазу

таңбасының керектігін ұғады. Оған дейінгі мұғалімдер баланы өз ыңғайларына қарай не орыс, не араб жазуларын пайдаланып, түрліше оқытатын. Сондықтан, ол оқу жүйесін бір қалыпқа келтіру мақсатымен, балаларды оқытуда, әріп үйретуде жеңіл болуы үшін жас ерекшеліктеріне, ой-өріс, сана-сезімдерінің қалыптасуына қарай әліппе оқулық кітабын жазуды қолға алады. Ол үшін ең алдымен алфавиттегі әріптердің қолданылу ретін, жұмсалыу орнын анықтауды мақсат етеді. Екінші орынға оқыту жүйесі мен мектеп, медресе, оқулық, т. б. Мәселелерді қояды. Шамамен 1910 жылдан бастап, араб жазуы таза сол күйінде қазақ тілі үшін жайлы еместігін байқап, оны қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне икемдеп, қайта түзетуді қолға алады. 1913 жылғы «Қазақтың» № 35 санында жарияланған “Жазу мәселесі» деген мақаласында А. Байтұрсынұлы дауысты дыбыстарды таңбалау жөнінде өз ұсыныстарын айтты. Ол өзінің айтқан пікірлерін Ғ. Мұса мырзаның айтқан пікірімен салыстыра отырып, араб графикасы негізіндегі қазақ жазуында о, у, ы, е әріптерінің қалай таңбалануы жөнінде өз концепциясын ұсынады [3; 47-48 бб.].

Араб жазуын қазақ тіліне лайықтап өзгерту үшін оған мынадай өзгерістер енгізу керек дейді.

1. Егер дауысты дыбыстар жуан айтылса, олардың қатарындағы дауыссыз дыбыстар да жуан айтылады, егер дауысты дыбыстар жіңішке айтылса, олардың қатарындағы дауыссыз дыбыстар да жіңішке айтылады, яғни, дыбыстар үндестік заңына бағынсын деген пікірді білдіреді.